

Г. П. Клімова, доктор філософських наук, професор

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО АНАЛІЗУ ПОНЯТТЯ «ДЕРЖАВА»

У статті аналізується сутність поняття «держава», що представлено в різних філософських, правових, соціологічних, політологічних теоріях; розглянуті найважливіші ознаки держави, її особливості як специфічної організації суспільства. Розкривається динамічний характер процесу розвитку державності. Розглядаються причини виникнення держави.

Ключові слова: держава, організація політичної влади, державна влада, ознаки держави, фактори виникнення держави, етапи розвитку державності.

Актуальність теми. В умовах отримання Україною дійсної державної незалежності відбувається суттєва актуалізація проблем держави, що неминуче виникає на кожному історичному етапі розвитку суспільства.

Наукова розробка проблеми. Незважаючи на те що в науковій літературі знайшло широке відображення осмислення природи і ролі держави, її устрою, основних тенденцій розвитку держави в сучасних умовах тощо (Н. Н. Алексеев, М. І. Байтін, Д. О. Керімов, В. В. Конейчиков, М. Н. Марченко, Л. С. Мамут, Ю. О. Тихомиров, В. Я. Ткаченко, О. Ф. Скакун, М. В. Цвік та ін.), усе ж залишаються дискусійними питання про те, що вважати державою, які її сутність і основні ознаки. Аналіз цих питань є **метою** поданої статті.

Держава як політико-правовий інститут виникає на ранньому етапі розвитку суспільства, в період розкладу родового ладу. Але ж сам термін «держава» вперше з'являється у Новий час у Європі. Спочатку він укорінюється

ся в Іспанії («estado») та у Франції («etat»), пізніше — в Німеччині («Staat»). Із самого початку його зміст визначається розвитком сучасної держави. Вихідне латинське слово «status» («стан») поступово набуває нового значення. Ним визначали прихильників власника влади, потім володіння владою, і нарешті, владу як суспільну функцію. Починаючи з XVII ст. поняття «державна» також означає державну установу. Але крім цього, до змісту даного терміна включаються й існуючі до Нового часу значення, у зв'язку з чим зникають більш давні слова «res publica», «civitas», «regimen», «imperium».

Питання про поняття держави є доволі складним і далеко не ординарним. Це обумовлено як складністю і багатогранністю самої держави як явища, так і різноманітним сприйняттям ученими одних і тих самих державно-правових явищ. Крім цього, як справедливо підкреслював відомий австрійський юрист Г. Кельзен, «труднощі у визначенні поняття “державна” поглиблюються ще й тим, що даним терміном здебільшого позначаються різноманітні предмети і явища» [1, с. 181].

Поняття «державна» має неоднаковий зміст у різних філософських, правових, соціологічних, політологічних теоріях. Так, Аристотель (384–322 рр. до н. е.) розумів державу як об'єднання вільних громадян для здійснення управління справами суспільства. Саме через державу, на його думку, реалізується в людях природний потяг до спілкування. У розумінні Е. Канта (1724–1804) державна — це об'єднання багатьох людей, підпорядкованих правовим законам. Сутність держави, на його думку, полягає у максимальній відповідності державного устрою і режиму принципам права. Г.-Ф. Гегель (1770–1831) розглядав державу як втілення ідей розуму, свободи і права. Субстанція держави, за Гегелем, проявляється як абсолютна влада ідеального цілого над одиничним, особливим і кінцевим, над життям, власністю і правами окремих осіб та їх об'єднань. Представники класової теорії держави К. Маркс (1818–1883) і Ф. Енгельс (1820–1895) наголошували на класовій сутності державної влади. Державна, на їх думку, це комітет, який управляє загальними справами всього класу буржуазії.

Прихильники юридичного позитивізму (К. Гербер і П. Лабанд у Німеччині, А. Дайсі в Англії, А. Есмен у Франції) розглядали державу виключно як правову конструкцію. У цих концепціях державна трактувалась як «правова форма для сукупного життя народу», «верховна юридична особа», «юридична організація народу», «юридичне уособлення нації».

Р. Ієринг (1818–1892) — німецький юрист — розробив соціологічну теорію держави. Згідно з поглядом Ієринга державна — це соціальна організація примусової влади, яка забезпечує вищість суспільних інтересів над особистими.

У рамках нормативної теорії права, основоположником якої був Г. Кельзен (1881–1973), право і держава ототожнювалися. За Кельзеном держава є системою відносин панування і підлеглості, в якій воля одних виступає як мотив для інших. Сутність цих відносин полягає в тому, що вони утворюють урегульовану і впорядковану, нормативну систему примусу. У такому розумінні держава є відносно централізований правопорядок. Кельзен визнає, що будь-яка держава є правовою.

К. Шмідт (1889–1985) розробив теорію «тотальної держави». Це поняття передбачає передусім існування владної держави — апарату політичної влади, яка в екстремальних ситуаціях бере на себе весь тягар важливих суспільних рішень. «Тотальну державу», на думку Шмідта, можна створити на основі «субстанціональної єдності» держави і «національної однорідності» [2, с. 15–35].

Протягом тривалого часу у вітчизняному та східноєвропейському правознавстві, юридичній науці панували уявлення про державу, що походили від ідеї класового устрою суспільства, у світлі якої вона розглядалася «як знаряддя, машина для придушення одного класу іншим», «організація економічно пануючого класу» тощо. Але наполягання на класичності такого визначення сутності держави і на безперечності його сприйняття було б невірним, оскільки сутність держави обумовлюється конкретними історичними обставинами розвитку суспільства. Тому, природно, на стадії розвитку капіталізму, коли суспільство мало яскраво виражену класову структуру, коли в ньому існували антагоністичні класові протиріччя, сформувався вчення про класову боротьбу як основу уявлень про державу. За таких умов воно було історично виправданим.

Але сучасний період розвитку суспільства характеризується тим, що метою його є всебічний розвиток людини, забезпечення умов її життя, прав і свобод. Дійсність просякнута ідеями гуманізму, пріоритету загальнолюдських цінностей. Усе це знаходить своє відображення у сучасних найбільш розвинутих країнах — правових, демократичних, соціально-орієнтованих. Із цього випливає, як відзначають М. І. Байтин, М. Н. Марченко та ін., що при визначенні поняття держави важливо враховувати не тільки її класові ознаки і риси, але й позакласові, загальнолюдські. У зв'язку з цим, підкреслюють учені, держава — це організація політичної влади, що потрібна для виконання як суто класових завдань, так і загальних справ, що впливають із природи будь-якого суспільства [3, с. 91; 4, с. 14].

Незважаючи на різноманітність підходів до визначення держави, в науковій літературі традиційно склався погляд на неї як на суспільне явище, до структури якого входить кілька головних і кілька побічних елементів. На перше місце серед них висуваються територія, населення і публічна

влада. Саме їх наявність, за класичними юридичними поглядами, відрізняє державу від додержавних та інших існуючих нарівні з нею суспільних утворень [5, с. 34].

Територія — це матеріальна основа держави. Це одна з умов, що роблять можливим існування держави. Без території держава не існує. Територія є простір держави, де в повній мірі діє влада політичної еліти, що реалізується через юридичні норми. Територія не зводиться до так званої твердої землі. До неї входять також надра, повітряний простір, територіальні води. У всіх перелічених сферах держава здійснює свою суверенну владу і має право захищати їх від зовнішнього вторгнення з боку інших держав і приватних осіб.

Населення як складовий елемент держави є людське співтовариство, що існує на території даної держави і підкоряється її владі. Тут важливо підкреслити, що мешкає на території держави все населення, яке складає співтовариство людей, єдиний народ, націю. Слід підкреслити, що в більшості західних держав, особливо в англomовних країнах, поняття «народ» і «нація» використовуються як тотожні. Поняття «нація» (від лат. *natio* — плем'я, народ) пов'язується з державою, а під нею розуміється все співтовариство людей, народонаселення, що займає територію держави незалежно від етнічної приналежності, яке об'єднане єдиним правлінням. Дійсно, в межах народу як усього населення даної держави нерідко співіснують різні етнічні групи (народності), які також інколи називають себе націями.

Цілісність народу, тобто загальне підпорядкування населення владі, що існує, є важливою умовою цілісності держави. Розкол населення за соціально-класовою або іншою (етнічною, релігійною) ознакою несе із собою велику загрозу існуванню держави. Виникнення конфлікту, наприклад, між етнічними спільнотами, що співіснують у межах однієї держави, супроводжується, як правило, відмовою, хоча б однією із сторін, підкорятися правлячій групі, що майже неминуче призводить до розпаду країни на декілька самостійних держав.

Визначальним елементом держави є політична влада. Держава надає своїм власним повелінням обов'язкову силу для всього населення. Ці повеління (накази) виражаються у вигляді юридичних норм (законів), що приймаються уповноваженими на це державними органами. Саме через законодавчі органи держави правляча політична група доводить свою волю до підвладних. Обов'язковість же виконання населенням встановлених юридичних норм забезпечується діяльністю виконавчо-розпоряджувальних (виконавчо-розпорядних) органів, судів, інших юридичних установ, а також спеціального апарату примусу.

Похідною ознакою держави є наявність у ній чиновництва, армії, поліції, розвідки, контррозвідки. Держава має у своїй власності певні необхідні для технічного забезпечення своєї діяльності засоби (озброєння, будівлі, транспорт і т. ін.). Для фінансового забезпечення своєї діяльності вона встановлює бюджет, систему податків, робить у разі необхідності внутрішні й зовнішні займи. Кожна держава має власні символи, якими є державний герб і прапор [5, с. 35; 6, с. 42].

Держава є організацією суспільства, але організацією особливою, яка характеризується тим, що вона: всеохоплююча організація — об'єднує в єдине ціле всіх членів суспільства, відображує та забезпечує загально-суспільні інтереси і потреби; територіальна організація — об'єднує членів суспільства (громадян) за територіальним принципом, а територія є матеріальною базою держави; єдина організація, що об'єднує все суспільство як ціле, тоді як усі інші соціальні організації (політичні партії, професійні та молодіжні спілки, асоціації підприємств тощо) охоплюють лише окремі верстви населення; офіційна організація — репрезентує суспільство, виступає від його імені і визнана такою іншими державами; універсальна організація, оскільки об'єднує членів суспільства для вирішення питань, що стосуються різних сфер їх життя; верховна організація є вищим за значенням та силою об'єднанням суспільства, усі інші соціальні організації у сфері загальносуспільних інтересів підпорядковані їй; централізована організація — внутрішня структура держави здійснюється за ієрархією, тобто підпорядкованістю нижчих організаційних структур (районів, місцевих органів державної влади і управління, державних підприємств і установ) вищим і насамкінець — загальнодержавним (парламенту, президенту, міністерствам).

Незважаючи на те що держава є формою організації інтересів усіх членів суспільства, вона не об'єднує їх абсолютно в усіх сферах їхнього життя. Поряд із загальносуспільним інтересом існують інтереси особливі та індивідуальні, які відображаються, забезпечуються й охороняються відповідними соціальними об'єднаннями чи особисто індивідом. Держава не повинна сама втручатися у сферу цих інтересів, але обов'язком її є забезпечувати їх незалежність, гарантувати й охороняти від втручання з боку інших суб'єктів. Незалежність різних соціальних організацій та індивідів, наявність гарантованих державою сфер їх «самостійного» життя — важлива ознака цивілізованості держави і суспільства.

Особливість держави полягає і в тому, що вона є легітимною формою виявлення та вираження «загального» інтересу, засобом його забезпечення. В умовах соціального розшарування суспільства держава виступає як інструмент вираження цього інтересу, як шляхом проведення безпосередньо-

го волевиявлення громадян — референдумів, так і опосередковано, через діяльність вищих представницьких органів державної влади. При цьому «загальний» інтерес набуває спеціальної форми виразу у вигляді законів.

Через закони держави «загальний» інтерес не тільки легітимується, формалізується, але й забезпечується відповідним механізмом здійснення. Подальша конкретизація «загального» інтересу щодо різних сфер суспільного життя, життєвих ситуацій, конкретних регіонів тощо здійснюється спеціально створюваним для цього державним апаратом влади (управління). Він складається з державних службовців — громадян, які професійно займаються виробленням конкретних рішень, здійснюючи координацію загально-суспільних інтересів з особливими інтересами окремих регіонів, галузей суспільного виробництва та індивідуальними інтересами громадян. Це обумовлює необхідність організації об'єднань державних службовців у різноманітні державні органи — міністерства, комітети, відомства, місцеві органи управління тощо. Держава забезпечує домінування «загального» інтересу над певними особливими та індивідуальними інтересами.

Виявом державної організації суспільства є державна влада, яка характеризується поширеністю за територією, універсальністю, самостійністю, верховністю, легітимністю, незалежністю, повнотою. У найбільш концентрованому вигляді ознаки державної влади проявляються через її суверенність: верховенство — державна влада є вищою; повнота (неподільність) — державна влада належить народу, який є її єдиним джерелом; самостійність — державна влада не залежить від волі будь-яких інших організацій, окремих осіб чи інших суспільств.

Державна влада має політичний характер. Вона здійснюється над різноманітними суспільними угрупованнями й окремими особами при їх взаємодії одне з одним у процесі реалізації політики. Політика завжди пов'язана з діяльністю держави, з участю в її справах. Більш того, політична влада є державною монополією. Інші організації, хоча і беруть участь у політиці, але їх влада поширюється тільки на членів тієї чи іншої організації і має характер звичайної суспільної, а не політичної влади. Держава є головним елементом політичної системи суспільства, до якої входять усі існуючі в суспільстві утворення політичного спрямування.

Джерелом сучасної державної влади в демократичній державі є її народ. Легітимація цієї влади відбувається на основі делегування її народом шляхом вільних виборів відповідним державним органом за встановленою Конституцією процедурою. Згідно з Декларацією про державний суверенітет України виборним державним органом, що може виступати від імені всього народу України, є Верховна Рада України. Іншим всенародно об-

раним органом первинного представництва народу згідно з Конституцією України (ст. 103) є Президент України. Усі інші державні органи — похідні від перших двох.

Висновок. Держава — організація політичної влади, що існує на певній соціальній базі, виступає як офіційний представник усього суспільства і забезпечує за допомогою спеціального апарату реалізацію своєї політики.

ЛІТЕРАТУРА

1. Kelsen H. General Theory of Law and State / H. Kelsen. – N. Y., 1961.
2. Алексеев Н. Н. Идея государства / Н. Н. Алексеев. – СПб. : Норма, 2001. – 360 с.
3. Общая теория государства и права. Ч. 1. Теория государства / отв. ред. М. Н. Марченко. – М. : Зерцало, 2001. – 408 с.
4. Байтин М. И. О понятии государства / М. И. Байтин // Правоведение. – 2002. – № 3. – С. 4–16.
5. Загальна теорія держави і права / за ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина. – Х. : Право, 2002. – 432 с.
6. Снегірьов В. В. Про поняття «держави» і «державний суверенітет» в державознавстві у світі Конституції України / В. В. Снегірьов // Вісн. Луган. ін-ту внутр. справ МВС України. – Луганськ, 1998. – № 2. – С. 32–44.

КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ПОДХОДЫ К АНАЛИЗУ ПОНЯТИЯ «ГОСУДАРСТВО»

Климова Г. П.

В статье анализируется сущность понятия «государство», представленного в различных философских, правовых, социологических, политологических теориях; рассмотрены важнейшие признаки государства, его особенности как специфической организации общества. Раскрывается динамичный характер процесса развития государственности. Рассматриваются причины возникновения государства.

Ключевые слова: государство, организация политической власти, государственная власть, признаки государства, факторы возникновения государства, этапы развития государственности.

THE CONCEPTUAL APPROACHES FOR THE ANALYSIS OF NOTION «STATE»

Klimova G. P.

The nature of notion «state» presented in a variety of philosophical, legal, sociological, political science theories is analyzed in the article. The reasons of occurrence of a state

are studied. The most important features of a state, its characteristics as the specific organization of society are investigated. The dynamic nature of the process of development of a state is shown.

Despite the variety of approaches to the definition of a state, the scientific literature has traditionally defined it as a social phenomenon, the structure of which includes several main and several collateral elements.

Among them the territory, population and public authorities take the center stage. Their presence, according to the classic legal point of view, is what distinguishes the state from the observed and other existing along with it public entities. The material basis of a state is a territory. It is one of the conditions that make possible the existence of the state. The state does not exist without the territory.

The population as part of the state is a human community that exists on the territory of the state and obeys its power. It is important to emphasize that the entire population, which is a community of people, one nation and people lives in the territory of the state. The integrity of the people, i.e. their total subordination to the existing public authority is the important condition for the integrity of the state. The split of the population by social class or another sign (ethnic, religious) carries with it a major threat to the existence of the state.

The political power is the defining element of the state. The state provides its own command valid for the entire population. These commands (orders) are expressed in the form of legal rules (laws), given by authorized state bodies. The ruling political group notifies its will to the subordinates by legal acts. The obligation for the population to execute the established legal norms is provided by the executive and regulatory bodies, courts and other legal institutions as well as by the special apparatus of coercion.

The presence of civil servants, army, police, intelligence, counterintelligence is the derivative feature of the state. The state has its certain property required for the technical support of its activities means (weapons, buildings, transport and so on). The state sets the budget, tax system for the financial security of its activities and takes internal and external loans when necessary. Each state has its own symbols, which are the state emblem and flag.

The state is a form of organization of the interests of all members of the society; it doesn't unite them in all areas of their lives. The independence of the various social organizations and individuals, the presence of areas of "independent" life guaranteed by the state is the important feature of the civilized state and society.

The key element of the state lies in the fact that it is the legitimate form of identification and expression of "general" interest and the means of its providing. In terms of social stratification of the society, the state acts as a tool of expression of interest, both through the direct vote of the citizens - referendums, and indirectly, through the activities of higher representative bodies of the state power.

The demonstration of the state organization of a society is the state authority which is characterized by the prevalence along the territory, universality, autonomy, supremacy, legitimacy, independence, completeness.

Thus, the state is the organization of the political power that exists on a certain social basis, acts as the official representative of the whole society and provides the implementation of its policies with the help of special apparatus.

Key words: *state, organization of political power, state power, characteristics of state, factors of state occurrence, stages of state development.*

